

תערובת חמץ

איתא בגמרא פסחים (מג.) מחלוקת ר' אליעזר וחכמים בענין תערובת חמץ וז"ל דתניא על חמץ דגן גמור ענוש כרת, על עירובו בלאו, דברי רבי אליעזר. וחכמים אומרים על חמץ דגן גמור ענוש כרת, על עירובו בלא כלום עכ"ל. הרי, שלפי ר' אליעזר תערובת חמץ אסור מדאורייתא (וחייב מלקות מדאורייתא באכילתו), והחכמים סוברים שרק חמץ דגן גמור אסור מדאורייתא.

ומבואר בגמ' להלן (שם) שמחלוקת זו תלויה בדרשה "כל מחמצת לא תאכלו" (שמות יב:כ). ר' אליעזר דורש "כל" לרבות תערובת חמץ, וז"ל הגמ' "כל מחמצת לא תאכלו" לרבות כותח הבבלי, ושכר המדי, וחומץ האדומי, וזיתום המצרי. יכול יהא ענוש כרת-תלמוד לומר "כי כל אכל חמץ ונכרתה" על חמץ דגן גמור ענוש כרת, ועל עירובו בלאו. מאן שמעת ליה דאמר על עירובו בלאו? רבי אליעזר היא עכ"ל. וגם איתא בהדיא (מג.): שהחכמים אינם דורשים "כל" וממילא אין להם מקור לאיסור דאורייתא בתערובת חמץ.

וצריך לבאר, מה מקום יש לכל מחלוקת זו בכלל, הלא בכל התורה כולה כולי עלמא מודים שיש איסור דאורייתא של תערובת מאכלות אסורות כל זמן שהאיסור אינו בטל ברוב (במין במינו) או שטעם האיסור אינו בטל (במין בשאינו מינו). וא"כ, לפי ר' אליעזר למה אנו צריכים לדרשה של "כל" ללמד שיש איסור דאורייתא בתערובת חמץ? ואיך החכמים יכולים לסבור "על עירובו בלא כלום" משום שהם לא דורשים "כל", מאי שנא חמץ משאר מאכלות אסורות שיש להם איסור גם בתערובת?

ויש עוד דבר מענין בסוגייתנו, ונקודה זאת היא באמת תחילת התשובה לקושיא הנ"ל. לכאורה, הביטוי "תערובת חמץ" כולל כל מיני תערובת חמץ בעולם. כל חמץ שמעורב בדבר אחר נקרא "תערובת חמץ". וכשרבי אליעזר אומר "על עירובו בלאו", ולא מדויק יותר מביטוי זה, מסתבר לומר שהוא מכון לכל מיני תערובת חמץ. אכן, הברייתא המובא לעיל, מצטט כמה מיני תערובת חמץ מדויקים, כמו כותח הבבלי וכו', שאיסורם נלמדו מ"כל". וגם המשנה בריש פירקין (מב.) מצטט אותו מיני תערובת חמץ שעוברין עליהן בפסח,

כגון כותח הבבלי וכו'. ולכן השאלה היא מה החידוש בריבוי תערוכת כמו כותח הבבלי? להבין זה, צריך לבאר קודם הדינים בתערוכת מאכלות אסורות בכל התורה, ואחר כך להסביר מה מיוחד בתערוכת חמץ כגון כותח הבבלי וכו'.

הרמב"ם בהל' מאכלות אסורות (ריש פרק טו) ובהל' נזירות (ה:ה) כותב שמישהו שאוכל תערוכת איסור רק חייב מדאורייתא אם יש בתערוכת שהוא אכל "טעמו וממשו" דהאיסור. להבין זה נביא דוגמא של נזיר ששותה תערוכת יין ומים. לפי הרמב"ם, הנזיר אינו חייב מדאורייתא אא"כ הוא שותה כזית של איסור (כגון יין) בכדי אכילת פרס. ואם כל התערוכת (של יין ומים) הוא ג' ביצים, ובתוך התערוכת יש כזית יין והשאר מים, אע"פ שבכל התערוכת יש טעם יין, אם הוא רק שותה כזית מכל התערוכת אז הוא עדיין לא שותה כזית של יין, ולכן הוא עדיין פטור מדאורייתא. אבל אם שותה כל שלש ביצים שבתערוכת בכדי אכילת פרס, הוא בודאי שותה כזית של יין, וחייב מדאורייתא. לזה קורא הרמב"ם "טעמו וממשו", דהיינו כשהוא אוכל (או שותה) כזית של איסור עצמו בתוך התערוכת (שאם יש כזית איסור בכל שלש ביצים, צריך לאכול שלש ביצים של התערוכת). באופן זה בלבד הוא חייב מדאורייתא.

אבל יש לומר שלא כדברי הרמב"ם ולומר שיש לחייב מדאורייתא אפילו כשאוכל כזית מכל התערוכת, אע"פ שבאופן זה הוא לא אכל כזית של האיסור עצמו. ניתן להציע שזה מבוסס או על הדין של היתר מצטרף לאיסור (החצי זית איסור מצטרף עם חצי זית היתר) או מדין טעם כעיקר (כל היתר שיש בה טעם האיסור נחשב כאיסור עצמו).

ולפום ריהטא, אפשר לתרץ שהחידוש של ר' אליעזר (שיש חיוב דאורייתא על אכילת תערוכת חמץ כגון כותח הבבלי) הוא שיש דין של היתר מצטרף לאיסור בתערוכת חמץ, ולכן מישהו שאוכל אפילו כזית מכל התערוכת חמץ חייב מלקות מדאורייתא. מה שאין כן בשאר מאכלות אסורות שאינו חייב על תערובותיהם עד שיאכל כזית מהאיסור עצמו בתוך התערוכת, שהוא אכילת שלש¹ או ארבע² ביצים של כל התערוכת.³ וצריך חידוש זה לדברים כמו כותח

¹ רמב"ם הל' חמץ ומצה (א:ו).

² רש"י פסחים מד. ד"ה ומשני.

³ שיערום אלו תלויים במחלוקת רש"י ורמב"ם, המובא לעיל (הערות 3-4), בענין שיעור פרס (אם זה שלש או ארבע ביצים). ושיעור אכילת פרס הוא בעצם שיעור בזמן, הזמן שמישהו צריך לאכול פרס, ורק חייב אם אוכל כזית של איסור בתוך שיעור זה.

הבבלי וכו' שאי אפשר לאכול שלש או ארבע ביצים מהם בכדי אכילת פרס אא"כ אכלם שלא כדרך אכילה (ובזה אין איסור דאורייתא). ולפי החכמים, שאינם דורשים "כל", אין דין מיוחד של היתר מצטרף לאיסור בחמץ.

ובאמת זו מחלוקת אמוראים בגמ' (מג:). לפי זעירי, ר' אליעזר סובר שהחידוש של "כל" הוא שיש דין של היתר מצטרף לאיסור בחמץ בפסח. וכעין זה מסביר תוספות (מד. ד"ה אלא) בדעה אחת, שהחידוש של ר' אליעזר היא שיש כאן דין של היתר מצטרף לאיסור, ולכן אפילו בדברים כמו כותח הבבלי, שההיתר מרובה על האיסור, יש איסור דאורייתא באכילת כל כזית מהתערובת. ור' דימי (מד.) לא אומר בהדיא שהוא שיטת ר' אליעזר לגבי החיוב בכותח הבבלי וכו'. הוא רק אומר שלפי החכמים אין איסור באכילת כותח הבבלי משום שאם אכל כזית איסור בתוך התערובת בטלה דעתו אצל כל אדם.

אכן, אי אפשר לומר תירוץ זה לפי הרמב"ם ור"ת (כנראה בסמוך) ועדיין צ"ע מה החידוש בכותח הבבלי לפי ר' אליעזר אליבא דהרמב"ם ור"ת. ועכשיו נבאר כל אחד בפני עצמו:

א. הרמב"ם בהל' חמץ ומצה (א:1) פסק שיש איסור דאורייתא באכילת כותח הבבלי וכדומה בפסח וז"ל עירוב חמץ כגון כותח הבבלי ושכר המדי וכל הדומה להן מדברים שהחמץ מעורב בהן אם אכלן בפסח לוקה... במה דברים אמורים בשאכל כזית חמץ בתוך התערובת בכדי אכילת שלש ביצים הוא שלוקה מן התורה עכ"ל. הרי, לפי הרמב"ם יש איסור דאורייתא באכילת כותח הבבלי רק באופן שהוא אכל כזית איסור עצמו בתוך התערובת ולא מדין היתר מצטרף לאיסור. והשאלה הוא ממה נפשך: אי פסק כר' אליעזר⁴ למה אין דין היתר מצטרף לאיסור, ואי פסק כחכמים אפילו אם אכל שלש ביצים דכל התערובת (שהוא כזית איסור עצמו) אין כאן איסור דאורייתא, כמבואר בגמ' (מד.) שהחכמים סוברים דאין איסור באכילת כותח הבבלי אפילו כשאכל שלש ביצים דכל התערובת (דהוא כזית דחמץ עצמו) משום שאכילה זו שלא כדרך אכילה ובטלה דעתו אצל כל אדם ופטור?

ויש שסוברים שבאמת הרמב"ם פסק כר' אליעזר כפשוטו ויש כאן איסור דאורייתא בכל כזית התערובת מדין היתר מצטרף לאיסור.⁵ ויש קצת ראייה

⁴ עיין טור אורח חיים (תמ"ב) שכתב שהרמב"ם פסק כר' אליעזר.

⁵ עיין מועדים וזמנים (ג:ריז) ומנחת אשר (פסחים סימן נג).

לשיטה זו מלשון הרמב"ם בספר המצוות (לא תעשה רצח) וז"ל וכבר התבאר בפסחים (מד.) לא נתחייב באכילתם [תערוכת חמץ] מלקות אלא אם היה בהן כזית חמץ בכדי אכילת פרס. אמנם אם היה בהן ערוב חמץ פחות מזה השעור אין חייבין על אכילתן מלקות עכ"ל. והדיוק הוא דהרמב"ם לא כתב שצריך לאכול כזית איסור בתוך התערוכת (דהוא אכילת שלש ביצים דכל התערוכת), אלא שצריך שיהא כזית איסור בכל שלש ביצים (כדי שהכזית של חמץ ראוי להיות נאכל בזמן של כדי אכילת פרס, ובזה לא יבטל בהיתר). ואם יש כזית חמץ בכל שלש ביצים, אפילו אם אכל כזית מכל התערוכת הוא חייב מדאורייתא מדין היתר מצטרף לאיסור. אבל תירוצו זה עדיין קשה עם מה שכתב הרמב"ם בהל' חמץ ומצה (שם) "בשאכל כזית חמץ בתוך התערוכת" שדייקנו לעיל.

הכסף משנה (שם) סבר שהרמב"ם פסק כר' אליעזר, אבל לא אליבא דזעירי, מדין היתר מצטרף לאיסור, אלא לפי ר' דימי (המובא לעיל, שהוא לא אומר בהדיא שהוא שיטת ר' אליעזר בתערוכת חמץ). ואם כן, החידוש דר' אליעזר הוא דאם אכל כזית איסור בתוך התערוכת הוא חייב מדאורייתא אע"פ שזה לא כדרך אכילה, ולא אמר בטלה דעתו אצל כל אדם, כמו שסוברים החכמים לפי ר' דימי. וזהו החידוש של "כל", דמרבה איסור אכילת תערוכת חמץ אפילו שלא כדרך אכילה. ויתכן לומר שאפילו בשאר תערוכת חמץ (לא רק כותח הבבלי וכדומה) יש איסור דאורייתא כשאכלם שלא כדרך אכילה, מדרשה ד"כל".

ואפשר להקשות, דאי אפשר שתערוכת חמץ יהיה יותר חמור מחמץ עצמו, דהיינו, אם תערוכת חמץ אסור אפילו שלא כדרך אכילה, ק"ו חמץ עצמו (דעליו יש ג"כ איסור דבל יראה ובל ימצא בהשהותו ועונש כרת באכילתו)! אבל אפשר לומר שהחילוק הזה מסתבר דדווקא חמץ גמור שיש עליו עונש כרת באכילתו צריך אכילה מעליא כדי שיהא עונש חמור כזה. אבל תערוכת חמץ, שעליו רק עונש מלקות, חייב אפילו באכילה גרועה.

ב. ר' תם: הרא"ש בחולין (ז: לא) מצטט ר' תם שסובר ש"טעם כעיקר" הוא דין דאורייתא ולוקין עליו מלקות דאורייתא על כל כזית. המקור לדין זה הוא מחלוקת בסוגייתנו (מד.). הרבנן לומדים טעם כעיקר מ"וכל משרת ענבים לא ישתה", "משרת" לרבות טעם כעיקר לנזיר (ומנזיר לומדים לכל התורה). ולר' עקיבא המקור לדין זה הוא מגיעולי נכרים, מ"כל דבר אשר יבא באש תעבירו באש", שהוא אסור מדאורייתא אע"פ שאין בכלי אלא טעם האיסור בעלמא (ומגיעולי נכרים לומדים לכל התורה).

אמנם, רש"י (חולין צח: ד"ה לטעם כעיקר) והרמב"ם (מאכלות אסורות טו: ג, נזירות ה: ה) סוברים שטעם כעיקר הוא רק דין דרבנן.⁶ ולכן, אם יש תערוכת איסור והיתר, ובכל התערוכת יש טעם האיסור, אם אכל כזית מהתערוכת ר' תם סבר שחייב עליו מלקות דאורייתא אולם רש"י והרמב"ם סוברים שבאופן זה הוא רק חייב מכת מרדות, ואינו חייב מלקות דאורייתא עד שיאכל כזית מהאיסור עצמו. (ואם כן למה צריך טעם האיסור בכלל, כמו שכתב הרמב"ם שאינו חייב אא"כ יש "טעמו וממשו"? והסיבה היא שכל כמה שיש טעם האיסור אין האיסור בטל ברוב, אבל אם אין טעם האיסור כלל אז האיסור יבטל ברוב.)

על כל פנים, כמה מהאחרונים הקשה על ר' תם מסוגייתנו, אם טעם כעיקר מדאורייתא וחייב על כל כזית וכזית מהתערוכת, מה החידוש דר' אליעזר?⁷ הלא אין החידוש דיש דין של היתר מצטרף לאיסור ויש חיוב על כל כזית מהתערוכת, שכבר יודעים את זה מדין טעם כעיקר? ואי אפשר לומר שהחידוש הוא כמה שכתב הכסף משנה (לעיל חמץ ומצה א: 1), דיש כאן איסור אפילו כשאכל שלא כדרך, בגלל שהתשובה זאת שייך רק לפי הרמב"ם שסובר שטעם כעיקר רק מדרבנן ולכן צריך לאכול כזית של איסור עצמו. ולכן צ"ע מה באמת החידוש דר' אליעזר מ"כל" ואיך החכמים הסוברים שאין כאן איסור אם טעם כעיקר מדאורייתא?

ונראה לומר על פי הטור (אורח חיים תמב) שהסביר שבדברים כמו כותח הבבלי וכו' (שעליהם נחלקו ר' אליעזר וחכמים) אין האיסור (החמץ) נותן טעם לתערוכת, ובגלל זה אין איסור דאורייתא לפי החכמים. וז"ל ודוקא [אין איסור דאורייתא לפי החכמים] שאין בתערוכות טעם חמץ כגון כל אלו שאין נותנין אותו בו אלא לקיוהא בעלמא אבל אם יש בו טעם חמץ מחייבים עליו דטעם כעיקר דאורייתא עכ"ל. ומבואר מדבריו שהמחלוקת בין ר' אליעזר וחכמים היא בדברים כאלו (כמו כותח הבבלי) שאין טעם האיסור בתערוכת. ולכן, אע"פ שטעם כעיקר דאורייתא בכל התורה, אין כאן טעם בכלל וממילא אין איסור. ור' אליעזר, שדרש "כל", מחדש דאפילו כשאין טעם האיסור

⁶ עיין רש"י פסחים מד. ד"ה ליתןשמגדיר טעם כעיקר "לעשות טעמו של איסור כעיקרו מממשו". וזה דומה לר' תם שסבר שהאיסור הולך אחר הטעם, אבל רש"י סבר שכל זה רק מדרבנן.

⁷ עיין דבר שמואל (פסחים מב.).

בתערובת חמץ עדיין חייב על כל כזית מהתערובת, כדין טעם כעיקר בכל התורה.

מיהו, לפי ר' תם כו"ע לא פליגי בתערובת חמץ "רגיל", דהיינו כשהאיסור נותן טעם לכל התערובת, שיש איסור דאורייתא על כל כזית. המחלוקת, והחידוש דר' אליעזר, הוא רק במיני תערובת חמץ שאין בהם טעם איסור.

ולפ"ז יוצא עוד דבר מעניין בשיטת ר' תם בענין כל יראה ובל ימצא. המשנה בריש פירקין (מב.) כותב ואלו עוברין בפסח כותח הבבלי, ושכר המדי, וחומץ האדומי, וזיתום המצרי וכו'. ויש מחלוקת רש"י ור' תם איך להבין הביטוי "ואלו עוברין". רש"י כתב עוברין עליהן בכל יראה ובכל ימצא אבל ר' תם חולק על רש"י וז"ל דכל הנך מרבינן מכל מחמצת לא תאכלו ואפילו באכילה לא הוה מיחייב אי לאו דרבייא קרא ומהיכי תיתי כל יראה ובל ימצא עכ"ל. ומבואר מדבריו שלפי ר' תם אי אפשר לרבות אלו (כותח הבבלי וכו') לאיסור כל יראה ובל ימצא כי יש רק דרשה אחת, "כל" לרבות אלו באיסור אכילה, ולכן אין מקור לאיסור כל יראה. מיהו, לכאורה לכל שאר תערובת חמץ, שכבר אסורים באכילה מלבד הדרשה ד"כל", ג"כ אסורים בכל יראה ובל ימצא אפילו לר' תם.

ויש לעיין בדין כרת לפי ר' אליעזר, אליבא דר' תם. דבגמ' דידן (מג.) יש מיעוט לכרת בתערובת חמץ מ"כי כל אכל חמץ ונכרתה", על חמץ דגן גמור ענוש כרת, ועל עירובו בלאו. יש לחקור אם מיעוט זה חל על כל מיני תערובת חמץ או רק על מה שר' אליעזר מרבה בדרשה ד"כל", דהיינו כותח הבבלי וכדומה, אבל בשאר מיני תערובת חמץ "רגיל" יש עונש כרת. וצ"ע.